

در آستانه تحقیق و نشر

نزهدت الاخبار نخستین فارس نامه در دوره قاجار

سید علی آل داود*

پرداخت و نام خویش را بر کتاب نهاد. این کتاب نخستین اثر تحقیقی اوست و شامل دو بخش کاملاً جدا از هم می باشد: بخش اول در تاریخ و جغرافیای ایالت فارس و پس از آن به گزارش احوال بزرگان دانش و سیاست آن سامان پرداخته است. بخش دوم حاوی جغرافیای عمومی عالم بر اساس پژوهش های جدید دانشمندان غربی تا عصر مؤلف است. در این قسمت او از آثار ترجمه شده بهره برده لیکن کوشیده تا اسامی اماکن کشورهای غربی را به درستی نگاشته و حتی المقدور از اشتباهات متداول خودداری کند. او آثار جعفری را در همان زمان اقامت در شیراز به خط نستعلیق زیبای میرزا آقا کمره ای نویساند، و در سال ۱۲۷۶ هـ. ق به چاپ رسانید. این چاپ در قطع رقعی بزرگ است، لیکن نسخه های آن اکنون به کلی نایاب و در حکم نسخه خطی است. جز نسخ چاپی، یک دست نویس آن هم به شماره ۳۸۵ در مجموعه محمدصادق طباطبایی در کتابخانه مجلس موجود است. برخی از جمله آقابزرگ طهرانی این کتاب را به میرزا جعفرخان مشیرالدوله منسوب کرده اند.^۱ این اشتباه به کتاب های دیگر راه یافته، لیکن آقابزرگ در مستدرک ذریعه این اشتباه را تصحیح کرده است.^۲

آثار جعفری در زمان مؤلف شهرتی پیدا کرد و کسانی که درباره خط فارس به پژوهش پرداخته اند از آن بهره فراوان بردند، چنانکه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در تألیف مرآت البلدان از آن سود جسته و مطلبی در ذکر بوشهر با نقل مأخذ از آن آورده است. متن چاپ شده آثار جعفری ۳۸۵ صفحه دارد و شامل مباحث زیر است:

۱. فهرست مندرجات که به صورت جدولی چاپ شده است.
۲. مقدمه و اهدای کتاب به ناصرالدین شاه. او در این مقدمه اشاره می کند که پس از گذشت مدتی از دوران عمر، تصمیم به تألیف کتابی در کیفیت مملکت فارس گرفته و قصد دارد در باب

در باب ایالت فارس و شهرهای ساحلی خلیج فارس و دریای عمان از قدیم الايام کتاب های متعددی تألیف و گردآوری شده که مشهورترین اثر موجود ادوار کهن همان فارس نامه ابن بلخی است که تاکنون چند بار به طبع رسیده است. جز آن در باب برخی شهرها چون شیراز کتاب های مستقلی پدید آمده که هر یک متضمن اطلاعات و آگاهی های ارزنده بسیار است و از رهگذر شناخت مسائل تاریخی و جغرافیایی منطقه و نیز اطلاع بر احوال بزرگان و عالمان و شاعران و عارفان و دیگر اندیشمندان آن ایالت بزرگ قابل توجه است. لیکن در دوره قاجار و به ویژه پس از آنکه آثار و ابنیه عهد پیش از اسلام آن سامان مورد توجه ایران شناسان و سیاحت گران غربی قرار گرفت، دانشمندان ایرانی نیز بیش از گذشته «فارس شناسی» را در مرکز توجه خود قرار دادند. البته نباید نهفت که دو اثر مشهورتر یعنی آثار عجم تألیف فرصت الدوله شیرازی و فارس نامه میرزا حسن فسایی از شهرت بیشتر برخوردار شده اند، لیکن تألیفات میرزا جعفرخان حقایق نگار خورموجی در این زمینه فضل تقدم دارد. گو آنکه در برخی زمینه ها دو دانشمند اخیر تحقیقات تازه تر و مفصل تری ارائه داده اند. اینک پیش از آنکه به بررسی اثر فعلی یعنی نزهدت الاخبار بپردازیم از کتاب نخستین او در این زمینه یعنی آثار جعفری سخنی به میان می آوریم.

میرزا جعفرخان حقایق نگار خورموجی به شرحی که در گزارش زندگیش آورده می شود از جمله خوانین دشتستان فارس بود. او در اثر تحولات محلی از مناصب اجدادی خود که کلانتری خورموج بود بر کنار و به شیراز گریخت. در آن شهر اندیشه تألیف اثری در باب فارس در ذهنش نقش بست. پس به تدوین آثار جعفری

* محقق، مصحح واز نویسندگان دایرة المعارف بزرگ اسلامی

بلوکات، قرا، جزایر، مشاهیر، بقاع، مساجد، مدارس، سلاطین و حکام، علما، مشایخ، شعرا از ظهور اسلام تا عصر مؤلف و نیز گزیده‌ای از مطالب زنگیان در باب جغرافیای عالم تحقیق نماید.

۳. احادیث در فضیلت فارس.

۴. حدود و ثغور فارس.

۵. شیراز و بناهای تاریخی آن.

۶. فرمانروایان فارس از آغاز اسلام تا دوره ناصری.

۷. وزرای فارس.

۸. علما و مشایخ و شعرای فارس.

۹. بلوکات و قصبات فارس.

۱۰. ایلات فارس [قشقای و دیگر ایل‌ها].

۱۱. جزایر فارس [قشم، کیش، خارک، خارکو، بحرین و ...]

قسمت دوم جغرافیای جهان و فهرست تفصیلی آن بدین شرح است:

الف: تفصیل آسیا

۱. دولت ایران ۲. سلاطین گذشته ایران ۳. دولت روم

۴. سلاطین روم ۵. افغانستان ۶. هندوستان ۷. عربستان

۸. چین ۹. ملک برمانی ۱۰. صیام ۱۱. جپان [ژاپن]

۱۲. ماوراءالنهر ۱۳. خوارزم ۱۴. سیبری.

ب: اروپا

۱. فرانسه ۲. سلاطین گذشته فرانسه ۳. حالات ناپلئون

۴. دولت روسیه ۵. سلاطین گذشته روسیه ۶. دولت انگریز

۷. سلاطین گذشته انگریز ۸. دولت آستریه ۹. سلاطین آستریه

۱۰. دولت پروس ۱۱. سلاطین گذشته پروس ۱۲. اسپانیول

۱۳. سلاطین گذشته اسپانیول ۱۴. پورتگال ۱۵. سلاطین

پورتگال ۱۶. ملک سویت رزلند ۱۷. ایتالیا ۱۸. سلطنت سردینسه

۱۹. خلافت پاپ ۲۰. سلطنت نیپلس ۲۱. ممالک هالند ۲۲.

ملک بلجیوم ۲۳. ممالک جرمنی ۲۴. مملکت پولند ۲۵. ملک

دینمرک ۲۶. سلاطین گذشته دینمرک ۲۷. ملک سوید ۲۸.

سلاطین سوید.

ج: آفریقا

۱. مصر ۲. عجایب هفت گانه دنیا ۳. ممالک بربر ۴. ملک مراکش

۵. ملک الجیزر ۶. ملک تونس ۷. ملک طرابلس ۸. بلاد الجرید،

ملک نوبیه ۹. ملک حبشه ۱۰. ملک عدل ۱۱. ملک زنگبار ۱۲.

موزنبیک ۱۳. ملک سوفاله ۱۴. ملک سنکمبیه ۱۵. ملک

تیمبوکتو ۱۶. ساحل عاج ۱۷. ساحل غله ۱۸. ساحل طلا

۱۹. ملک هوین ۲۰. اردره ۲۱. هومی ۲۲. ولایت کونکو
۲۳. ولایت کلونکو ۲۴. ولایت کانکو ۲۵. آنگولا ۲۶. بنگولا
۲۷. کافرستان ۲۸. بیابان آفریقا ۲۹. جزیره مادوگسکر.

د: ینگی دنیا

آمریکای شمالی: ۱. کندا [کانادا] ۲. ممالک متحده ۳. مملکت
مکسیکو [مکزیک] ۴. کاتیملا ۵. هندالغرب ۶. هیتی. آمریکای
جنوبی: ۷. مملکت کلون پئه ۸. پیرو ۹. بالبوئه ۱۰. چیلی
۱۱. ل پلته ۱۲. برزیل ۱۳. پته کوبه ۱۴. پردکا ۱۵. کوبه.

ه: استرل ایشیه [استرالیا]

۱. جزیره نیوهالند ۲. جزیره دندی منس لند ۳. جزیره نارفوک ۴.
جزیره کنی ۵. جزیره نیوپری تین ۶. جزیره نیوآیرلند ۷. جزیره
وای جیو ۸. جزایر سولومن ۹. جزیره نیوزیلند ۱۰. جزیره لوی سید
۱۱. جزایر پولی نشیه ۱۲. جزایر الاصدقا ۱۳. جزایر الشرکه
۱۴. جزایر مرکوی سس ۱۵. جزایر پدیو.

و: تفصیل شهرها و قصبات جنوبی خط استوا

۱. جزایر کدولاین ۲. جزایر لدرونس.

میرزا جعفرخان بخش جغرافیای قاره‌ها را تا حدود زیادی به
استناد آخرین یافته‌های جدید جغرافیایی که در دسترس او قرار
گرفته تنظیم و اسامی را با تلفظهای مصطلح در آن وقت ضبط
کرده است. کتاب با خطبه ستایش آمیزی در وصف ناصرالدین شاه
خاتمه می‌یابد. مؤلف تأکید می‌کند که او در نگارش کتاب و مقدمه
و خاتمه آن همواره از چاپلوسی و سخنان متملقانه مرسوم مورخان
پرهیز دارد. با این وصف در واقعه قتل امیرکبیر بر خلاف آثار دیگر
خود در این جا راه مدافعه را پیموده است. چنین آورده است:^۲
«دیگر از خصایل مرضیه این حضرت اشفاق و رحمت است نسبت
به عموم خلایق، خصوص ملازمان و چاکران و رعایت جانب ایشان،
این شیوه ستوده را به نوعی مرعی و مسلوک می‌دارند که هیچیک
از ارباب سلطنت و اصحاب فتوت را دعوی برابری با حضرتش به
خاطر نمی‌آرند. چنانچه در تغییرات صدارتی، صادرات حالات
سلاطین ماضی از سلطان الب ارسلان سلجوقی با عمیدالملک
کندری تا خاقان علیین آشیان فتحعلی شاه با حاجی ابراهیم خان
شیرازی در کمال بروز و ظهور است و نوع سلوک این شاهنشاه
رئوف مهربان واضح و آشکار که بدون آفت عمأ یا اراقت دمأ، به
همان عزل از منصب و انزوا، اکتفا می‌فرمایند.»

اثر مشهور دیگر حقایق نگار، کتاب حقایق الاخبار ناصری است
که در همان عصر ناصرالدین شاه به چاپ سپرده شد و چون به

نظر ناصرالدین شاه رسید، میرزا جعفرخان را که برخلاف همه مورخان رسمی و درباری، واقعه قتل میرزا تقی خان امیرکبیر را به روشنی و صحت نقل کرده بوده مورد تغییر و غضب خویش قرار داد. نسخ چاپ شده گردآوری و مؤلف مغضوب واقع شد.

از تیراژ کتاب فوق تنها تعدادی اندک در دسترس عموم قرار گرفت ولی یک نسخه آن در کتابخانه ملی ایران از دستبرد روزگار مصون ماند. بر اساس نسخه مذکور شادروان دکتر حسین خدیوچم به تصحیح و ویرایش آن همت گماشت و سالها پیش آن را با مقدمه استاد ایرج افشار به چاپ رسانید.

حقایق الاخبار متضمن دو جلد است: جلد اول وقایع تاریخی دوره قاجار از آغاز قدرت یابی آن سلسله تا سال ۱۲۷۷ هـ و جلد دوم تنها شامل حادثه‌های تاریخی سه سال ۱۲۷۷ تا ۱۲۸۰ هـ است. این کتاب به لحاظ شخصیت خاص مؤلف آن از جمله منابع دست اول بسیار مهم تاریخ دوره قاجار شمرده می‌شود.

میرزا جعفرخان کتابی هم در مصیبت واقعه امام حسین (ع) به روش کتب مقاتل نوشت، اما اثرش ظاهراً مورد توجه قرار نگرفت و بلکه برخی از علما به پاره‌ای مندرجات آن اعتراض کردند. اثر دیگر او که تاکنون به چاپ نرسیده تحفة المعتمدیه نام دارد و آن جنگی مشتمل بر مباحث ادبی و تاریخی است و نسخه نفیس خوش خط آن در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. یک صفحه آن به عنوان نمونه به صورت عکس ارائه می‌شود. از جمله مطالب خواندنی این کتاب نامه‌ای است که میرزا جعفرخان به یحیی خان معتمدالملک حکمران فارس نوشته و از وضع خود نالیده است. بخشی از این نامه بلند را نقل می‌کنیم: «از بخت بد، زمان، زمان، زمان مشیب است و فراز عمر به شیب... و کذلک فرمایش شده بود که در مقابل هر جرمی، جرمانه معین شده، شهدالله که این حدیث اصح احادیث است، اما چون این بنده پیر افکنده، عمری گذرانده، و مکرر بدبختی خود را به تجربه رسانیده، علی هذا قبل از ظهور جرم و خیانت... جرمانه خود را به خزانه عامره، زیرا که امثال ما بندگان که شیوه دعاگویی و ثناخوانی داریم، پیوسته چشم امید از در راه انعام و احسان باز و دست تمنا و استدعا همیشه دراز است. چون این کمترین بنده بی‌وجود از خرج معلوم و دخل معدوم جناب اشرف امجد والا اطلاعی به سزا بود، چشم از جسارت از جلب منفعت پوشیده و به خسران و خسارت خود کوشیده.»

نزهت الاخبار

نزهت الاخبار یکی از کتاب‌ها و پژوهش‌های مهم در تاریخ و

جغرافیا و زندگی نامه رجال، دانشمندان و شاعران ایالت فارس است. خطه فارس در خصوص اختصاص آثاری در شناسایی آن از جمله مناطق خوش بخت ایران است. از جمله از اواسط دوره قاجارها به بعد حداقل چهار کتاب مهم در این مقوله به رشته تصنیف درآمده: ۱. آثار جعفری ۲. نزهت الاخبار ۳. آثار عجم ۴. فارس نامه میرزا حسن فسایی. بدون تردید دو اثر اخیر با آنکه پس از دو اثر با ارزش خورموجی پدید آمده‌اند - شاید از آن رو که در همان زمان چاپ و به صورت وسیعی انتشار یافته‌اند - همواره از شهرت بیشتر برخوردار بودند. نیز شکی نیست که فسایی و فرصت هر دو نزهت الاخبار را در اختیار داشته و از آن استفاده کرده‌اند، چنانکه فسایی در یکجا به صراحت مطلبی را درباره بنای سید ام کلثوم از آن نقل و به نقد آن می‌پردازد.^۲

نزهت الاخبار شکل گسترش یافته آثار جعفری است، الا آنکه مؤلف در اثر تازه تقسیم‌بندی کتاب را به شیوه دیگر درآورده و پاره‌ای فصول تازه بر آن افزوده و بخش‌های سابق را نیز با ترتیبی نوین مفصل‌تر نوشته است. متن نهایی این کتاب مشتمل بر فصول زیر است:

قسمت اول: اطلاعاتی کلی در باب ایالت فارس و شهر شیراز.
قسمت دوم: شرح بلوکات و شهرهای تابعه فارس.
قسمت سوم: ایلات و عشایر ساکن در این منطقه.
قسمت چهارم: جزایر فارس.
قسمت پنجم: تاریخ فارس و حکمرانان آنجا پس از اسلام تا آغاز عصر صفوی.

قسمت ششم: تاریخ ایران با تکیه بر حوادث فارس از ابتدای سلسله صفویه تا میانه پادشاهی ناصرالدین شاه. در این قسمت به طور دقیق حوادث تاریخی تا سال ۱۲۹۸ ق دنبال شده است.
قسمت هفتم: زندگی نامه وزیران، عالمان و دانشمندان فارس. در این بخش احوال وزیران چون مشیرالملک شیرازی و میرزا فتحعلی صاحب دیوان که از مؤلف حمایت می‌کردند با تفصیل بیشتر روایت شده است.

قسمت هشتم یعنی آخرین بخش کتاب و یکی از مفصل‌ترین فصول آن به احوال شاعران اختصاص یافته و در مجموع احوال ۱۲۹ شاعر به ترتیب الفبایی در آن مندرج است و از زندگی نامه اهلی شیرازی شروع و به احوال همای شیرازی خاتمه می‌یابد.

اینک اسامی شاعران مندرج در این بخش برای آگاهی آورده

می‌شود:

۲ - اسحاق اطعمه

۱ - اهلی شیرازی

- ۳ - آقاهاشم شیرازی
 ۴ - ابن فصوح
 ۵ - امیر عارفی
 ۶ - امیرغیاث‌الدین منصور دشتکی
 ۷ - ارشد کارزونی
 ۸ - اوحدی بلیانی، تقی
 ۹ - اتابک سعدزنگی
 ۱۰ - اثر
 ۱۱ - آگه، آقاعلی اشرف
 ۱۲ - الفت، محمودخان شیرازی
 ۱۳ - انور، ابراهیم خان زند
 ۱۴ - افغان
 ۱۵ - پور فریدون
 ۱۶ - پرتوی
 ۱۷ - بیگسی
 ۱۸ - بهاری، نوروز شاه
 ۱۹ - برهان
 ۲۰ - بسمل، حاجی اکبرنواب
 ۲۱ - بسمل (حاجی ملاحسن)
 ۲۲ - بیدل، میرزا محمدرحیم
 ۲۳ - تمنّا، میرزا ابوالحسن
 ۲۴ - تشنه، میرزا عبدالباقی کارزونی
 ۲۵ - تجلی، میرزا علی رضا
 ۲۶ - تسلی، آقا رجب علی
 ۲۷ - جمالا، جمال‌الدین کارزونی
 ۲۸ - حجاب، حاجی محمد مهدی
 ۲۹ - حافظ شیرازی
 ۳۰ - حامد بهبهانی
 ۳۱ - حاجی زمان
 ۳۲ - حاجب
 ۳۳ - خاوری، میرزا فضل‌الله
 ۳۴ - درویش [جای تخلص خالی است]
 ۳۵ - خرّم
 ۳۶ - نجف قلی بیگ [جای تخلص خالی است]
 ۳۷ - داوری، میرزا محمد وصال
 ۳۸ - رشید
 ۳۹ - روشن، میرزا احمد
 ۴۰ - زلالی
 ۴۱ - سعدی شیرازی
 ۴۲ - سائل، محمد سعید
 ۴۳ - ساغر، حاجی شیخ محمد
 ۴۴ - سفیر، محمد نبی خان
 ۴۵ - شاه شجاع
 ۴۶ - شرر، میرزا محمد هادی
 ۴۷ - شمیم، میرزا محمد حسین
 ۴۸ - شیخ شطاح، روزبهان
 ۴۹ - شیدا، آقامحمدعلی اصفهانی
 ۵۰ - شکیب، محمدعلی
 ۵۱ - شائق، هادی بیگ
 ۵۲ - شائق، آقاعلی عسکر
 ۵۳ - شحنه (محمد مهدی خان)
 ۵۴ - شهرت، شیخ حسن
 ۵۵ - شهید، میرزا عبدالله
 ۵۶ - شهرت، میرزا محمدعلی کارزونی
 ۵۷ - صابر، میرزا محمدعلی نقی
 ۵۸ - صفا، میرزا ابراهیم
 ۵۹ - صحبت لاری، ملا محمد باقر
 ۶۰ - صابر، آقامهدی
 ۶۱ - طایر، حسن خان
 ۶۲ - طبیب، میرزا محمدعلی
 ۶۳ - طرحی
 ۶۴ - طرب، محمد رفیع خان
 ۶۵ - طالع، میرزا محمد
 ۶۶ - ظهوری
 ۶۷ - عالمی دارابجردی
 ۶۸ - عرفی، سیدمحمد
 ۶۹ - عزّتی، میرزا جانی
 ۷۰ - عزمی فیروزآبادی، محمد مؤمن
 ۷۱ - عارف کارزونی، شیخ عابد
 ۷۲ - عشرت فسایی، حاجی میرزا عبدالرحیم
 ۷۳ - عارف، آقامحمدتقی
 ۷۴ - عالی، میرزا محمدحسین
 ۷۵ - غیرتی
 ۷۶ - غیاث حلوانی [حلوانی!]
 ۷۷ - فرهنگ، میرزا ابوالقاسم
 ۷۸ - فارغی
 ۷۹ - فاخر بهبهانی
 ۸۰ - فردوس
 ۸۱ - فروغ، آقامحمدجعفر
 ۸۲ - فگار، آقاعلی
 ۸۳ - فردی، صفر بیگ
 ۸۴ - قانع، شیخ محمدحکیم
 ۸۵ - قانّی، میرزا حبیب‌الله
 ۸۶ - قیدی
 ۸۷ - قاسمی، شیخ ابوالقاسم
 ۸۸ - کلوعلی
 ۸۹ - کلامی لاری، صدرالدین محمد
 ۹۰ - گلشن، میرزا محمدعلی
 ۹۱ - کوکب، محمدصادق
 ۹۲ - گلین، حاجی کاظم
 ۹۳ - لسانی
 ۹۴ - مجدالدین همگر
 ۹۵ - مکتبی
 ۹۶ - منعم، محمد ابراهیم
 ۹۷ - محبّی لاری
 ۹۸ - مانی
 ۹۹ - مرشد شیرازی
 ۱۰۰ - مشتاق، ملاحسین
 ۱۰۱ - معین‌الدین
 ۱۰۲ - منصف شیرازی، محمد اسماعیل
 ۱۰۳ - مقیم شیرازی
 ۱۰۴ - موالی
 ۱۰۵ - مایلی
 ۱۰۶ - میرزا نظام شیرازی
 ۱۰۷ - منظور، آقامحمد ابراهیم
 ۱۰۸ - مخلص، محمد نبی
 ۱۰۹ - مطبوع، محمدجعفر
 ۱۱۰ - مشفق زندی، پیرمراد بیگ
 ۱۱۱ - محروم، آقاحسین
 ۱۱۲ - منعم
 ۱۱۳ - مرزبان فارسی
 ۱۱۴ - میرزا جانی، محمدحسین
 ۱۱۵ - مفتون بواناتی، محمدحسن
 ۱۱۶ - میرزا ابوالقاسم اینجوی
 ۱۱۷ - نصرالدین، عبدالحمید
 ۱۱۸ - نیاز، سیدعلی
 ۱۱۹ - نعیم شیرازی
 ۱۲۰ - نیاز، میرزا محمدرضا
 ۱۲۱ - نیّری، طاهر
 ۱۲۲ - نظیر، امان‌الله بیگ
 ۱۲۳ - نادری کارزونی، میرزا ابراهیم
 ۱۲۴ - نوازندی، منّت علی بیگ
 ۱۲۵ - وجدی شیرازی، میرزا محمدعلی
 ۱۲۶ - وصال شیرازی، میرزا شفیع
 ۱۲۷ - وقار شیرازی، میرزا احمد
 ۱۲۸ - هشیار مازندرانی، میرزا علی
 ۱۲۹ - همای شیرازی، رضاقلی خان.

در این میان احوال و اشعار برخی سراینندگان از جمله صحبت لاری با تفصیل بیش از حد انتظار ذکر شده و برخی در نهایت اجمال و ایجاز است.

نزّهت الاخبار تکمیل شده آثار جعفری است. مؤلف پس از انتشار آثار جعفری در سال ۱۲۷۶ ق/ ۱۸۵۹ م به تدریج اطلاعات و آگاهی‌های بیشتری در باب فارس بدست آورد و یادداشت‌هایی ارزنده گردآوری کرد و همواره در پی تکمیل کتاب پیشین بود تا اینکه پس از رانده شدن از دربار و در اوقات فراغت به تکمیل و تألیف اثر جدید پرداخت و به طور کامل از سال ۱۲۹۶ ق/ ۱۸۷۹ م

م نگارش متن نهایی زهت‌الخبار را آغاز و در سال ۱۲۹۸ ق / ۱۸۷۱ م آن را به پایان رساند. گو آنکه برخی مطالب عیناً برگرفته از آثار جعفری است و کوچکترین تغییری در آن روا نداشته است. اما پاره‌ای اطلاعات کهنه را از آن زدود و برخی قسمت‌ها را به طور کامل بازنویسی کرد. اینک به پاره‌ای تفاوت‌های عمده این دو اثر اشاره می‌شود:

۱. مقدمه زهت‌الخبار مفصل و مشتمل بر مباحث بیشتری است.

۲. آمار و ارقام جمعیت و امثال آن در زهت‌الخبار تصحیح شده و مبتنی بر آخرین اطلاعات است چنانکه جمعیت اقلید در آثار جعفری حدود ۳۰۰ خانوار ولی در زهت‌الخبار حدود ۱۳۰ خانوار ذکر شده است.

۳. فصل بندی دو کتاب با هم متفاوت است. در آثار جعفری نخست تاریخ فارس از آغاز اسلام تا عصر ناصرالدین شاه آمده و سپس مشاهیر فارس به دنبال آن آمده است، لیکن تقسیم‌بندی زهت‌الخبار از غنای بیشتری برخوردار است.

۴. در آثار جعفری گاه قطعات و سروده‌هایی مندرج است که محتملاً اغلب آنها را خود میرزا جعفرخان سروده لیکن در زهت‌الخبار اشعار حذف شده‌اند.

از نکات قابل توجه که از مقایسه این دو اثر بر می‌آید یکی تقلیل ارزش پول ایران در فاصله ۲۰ ساله تدوین این دو کتاب است. میزان این کاهش در برابری پول کشور با ارزهای خارجی بدست می‌آید. نکته دیگر آنکه در بین محصولات کشاورزی شهرهای فارس در آثار جعفری نامی از تریاک به عنوان محصول هیچ منطقه‌ای به میان نیست، لیکن در وقت تدوین زهت‌الخبار از تریاک به عنوان محصول کشاورزی بیشتر شهرها و روستاهای این ایالت نام برده شده است.

پاره‌ای مطالب مندرج در زهت‌الخبار همانند نکات ذکر شده در حقایق‌الخبار است. از جمله ماجرای قتل امیرکبیر، حوادث مربوط به ظهور باب، شورش بابی‌ها در گوشه و کنار کشور، واقعه مربوط به سید یحیی دارابی و بابیه فارس و نیز اطلاعات مرتبط با زندگی نامه مؤلف در هر دو کتاب با تغییرات اندک در عبارات تکرار شده است. اینک واقعه برکناری، تبعید و قتل امیرکبیر به اختصار از هر دو کتاب نقل و مقایسه می‌شود:

... عرایض بی‌موقع ناهنجار در حضرت شهریار معروض داشت، فایده نبخشید. بل مزید علت گردید. به حکم قهرمان طبیعت سلطنت، جلیل‌خان بیات با یکصد نفر سواره مشارالیه را با منتسبان

به کاشان برد، در قریه فین عزلت‌گزین گردانید. پس از مدت یک اربعین بر حسب صوابدید امانا و امرا فنایش بر بقا مرجح گردید. حاجی علی‌خان فراشباشی به کاشان شتافت. روز هجدهم ربیع الاول درگرما به بدون ظهور عجز و لایه، ایادئی که مدتی متمادی از یمین و یسار اعادی و اشرا را مقهور و خوار می‌داشت، فصاد دژخیم نهاد اجل به فصد یمین و یسارش پرداخته به دیار عدمش روانه ساخت... (ص ۱۰۵)

روی هم رفته میرزا جعفرخان به هنگام نگارش زهت‌الخبار به سبب بریدن از تعلقات دیوانی و درباری از آزادی فکری بیشتری برخوردار بوده و واقعه مزبور را نیز با جملات معقول‌تری به رشته نگارش درآورده است. در جای دیگر این اثر نیز تلویحاً و تقریباً از مورخان چاپلوس به زشتی یاد کرده و چنین آورده است: «مورخ و مؤلف بیچاره لابد و لاعلاج از این عمل است. زیرا که با مزدور است یا مجبور. مثل اینکه در همین سنوات که تاریخ دولت قاجاریه را به رشته تحریر می‌کشیدند، پادشاه عصر را به یکی از نسوان رعایای ساکن شمیران که از قرأ نواحی تهران است تعلق خاطری بهم رسید، به حباله نگاهش درآورد. اولاد چندی بهم رسانید. در آن اوان صدارت مملکت ایران به میرزا آقاخان اعتمادالدوله مازندرانی بود. صدر اعظم محض رضاجویی اهالی حرم پادشاه مؤلفین و مورخین را امر کرد که سلسله نسب او را به امیر گورکان منتهی نمایند و کذلک. متملقین مورخین نسب خود صدر اعظم را به خواجه اباصلت هروی که از خواص حضرت رضاست رسانیده‌اند، در این باب اگر عجله نمی‌کردند و دو سال دیگر بهمان اقتدار برقرار بود به خود حضرت - رضا علیه التحیه و الثناء - قرار می‌گرفت.»

میرزا جعفرخان، این کتاب را به منظور اهدا به مظفرالدین میرزا فرزند ناصرالدین شاه و حاکم نواحی آذربایجان و ولیعهد وقت ایران تألیف کرد، چنانکه در مقدمه گوید: «حال که سال به هزار و دویست و نود و شش رسیده به تحریر این مختصر که مسمی به آئینه مظفری است مشغول، اولاً عدد این اسم با سال تحریر مطابق است. ثانی چون مقصود و منظور اهدا حضور مبارک مظفرالدین میرزا ولیعهد دولت ایران است اسمی با مسمی خواهد بود.» توضیحاً اضافه می‌نماید که آئینه مظفری دنباله زهت‌الخبار و هر دو در یک مجلد تدوین شده‌اند. لیکن موضوع آئینه مظفری مجزاً و در خصوص جغرافیای عالم است.

از زهت‌الخبار تنها یک نسخه خطی بر جای مانده که هم اکنون ذیل شماره ۵۰۰۷ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

نگهداری می‌شود و نگارنده بر اساس همین نسخه و مقابله برخی مندرجات همسان آن با آثار جعفری و سایر کتب مربوط به ایالت فارس و تذکره‌های شاعران و عالمان این ناحیه به تصحیح آن همت گماشته و انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی آن را در دست چاپ و انتشار دارد. اینک به مناسبت، گزارش کوتاهی از زندگی حقایق نگار را جهت آگاهی خوانندگان ارائه می‌دهیم:

حاجی میرزا محمد جعفر حسینی خورموجی دشتستانی ملقب به حقایق نگار، طبق گفته خود در سال ۱۲۲۵ هـ. ق در خورموج دیده به جهان گشود. او فرزند میرزا محمدخان خورموجی از خوانین آنجا بود و اجدادش سالیان دراز منصب ضابطی و کلانتری خورموج را عهده دار بودند. گفته اند که میرزا جعفرخان زمانی ادعای سیادت داشت چنانکه خود او در این باره چنین می‌گوید: «این مختصری است موافق اسناد و نوشتجات از سنه هشتصد هجری، معلوم می‌شود که درین مکان ساکن بوده‌اند، چنانچه مرحله سیادت، حقیقت داشته باشد، معلوم نیست که از چه سال از حجاز به این محال ارتحال نموده‌اند، مالک این بلوک بوده‌اند. میرزا علی بیک که جد چهارم این بنده است علاوه خورموج، ریاست تمام دشتی و دشتستان را داشته است.» میرزا جعفرخان پس از مرگ پدر همچنان منصب ضابطی و کلانتری خورموج را داشت اما در سال ۱۲۵۸ هـ. میرزا محمدخان دشتی مشهور به حاجی خان فرزند جمال خان دشتی به خورموج حمله برد و میرزا جعفر از آنجا فراراً خود را به شیراز رساند. در شیراز اندک اندک با بزرگان و دانشمندان آشنایی بهم رساند و به تدریج در محافل علمی شهر نامور شد تا اینکه در سال ۱۲۶۲ هـ به منصب امارت دیوان خانه عدلیه شیراز دست یافت. به تدریج مشاغل مهم دیگر به او واگذار شد. چنانکه در مقدمه نزهت الاخبار می‌آورد:

«چندی به شغل امارت دیوانی و زمانی به تحصیلداری کل مالیات و گاهی به ناظم المهامی دشتی و دشتستانات و اوقاتی به نعمت فراغت که عین مقصود نیت و کمال راحت بود گذرانید و به طریق قناعت از مال المنافع و املاک موروثی بدون منت و رعایت همگنان معیشت و گذران نمود.»

میرزا جعفر در دوران اقامت در شیراز، به مطالعات و تحقیقات تاریخی در خصوص ایالت فارس روی آورد و نتیجه مطالعات خود را در کتابی به نام آثار جعفری مندرج ساخت. این کتاب نخستین اثر میرزا جعفرخان است و در سال ۱۲۷۶ ق/ ۱۸۵۹ م یعنی اندکی پس از اتمام تألیف به چاپ رسیده است. در شعبان ۱۲۷۶

ق از شیراز به تهران رخت اقامت کشید. نسخه‌ای از آثار جعفری را به وساطت پاره‌ای دوستانش به ناصرالدین شاه تقدیم داشت. شاه را تألیف او پسند افتاد و به وی مأموریت داد تا تاریخ قاجاریه و به ویژه وقایع عصر او را به دور از تکلف و تملق نویسی‌های مرسوم به رشته نگارش درآورد. میرزا جعفر از عهده این کار به خوبی برآمد و چون نسخه مختصر کتاب را تنظیم و به ناصرالدین شاه داد به لقب حقایق نگار ملقب شد و کتابش حقایق نگار نامیده شد. لیکن چون متن کامل کتاب به چاپ رسید حسودان بر آن خرده گرفتند و به شاه یادآور شدند که واقعه قتل امیر کبیر را به درستی آورده است. بر اثر آن کتاب توقیف و بیشتر نسخه‌هایش معدوم شد.

در این هنگام که مقارن با سال ۱۲۸۳ ق بود حسام السلطنه والی فارس از او به شاه شکایت برد و وصول اقساط دیوانی شیراز و بلوک آنجا را موقوف به مراجعت میرزا جعفرخان به شیراز کرد. حقایق نگار در معیت پنج نفر مأمور سوار به فارس بازگردانده شد. این ماجرا سرانجام با وساطت مستوفی الممالک، فرخ خان امین الدوله و عزیزخان سردار کل پایان یافت. خطر مرتفع و وی نجات پیدا کرد. اما از آن پس چندان مورد توجه قرار نگرفت و از کتابش نیز رفع توقیف به عمل نیامد. چنانکه خود می‌نویسد: «در سال هزار و دویست و هفتاد و شش هجری فارس نامه مختصری مسمی به آثار جعفری به رشته تحریر کشیده تا آنکه در سال هزار و دویست و هشتاد و چهار به حضور مبارک گذرانید، به مفاد من صنف فقد استهدف، مورد بحث و رنجش اصحاب ظلمه و مستأکله شده است ولی از آنجایی که حکیم غزنوی می‌گوید:

چون که باشد خدا ز من خشنود

مصطفی را ز من روان آسود

نخورم غم که آل بوسفیان

نبوند از حدیث من شادان

این جماعت اگر شود غضبان

زان غضب مر مرا بگو چه زیان

سبب تسلیه خاطر است. اطاعت خداوند در اجتناب از کذب و تهمت و اقدام در حقیقت و صداقت و دافع هر بلیت و آفت خواهد بود.»

میرزا جعفر بعد از آن چند اثر دیگر پدید آورد که آخرین آنها یعنی آئینه مضمفیری مشتمل بر جغرافیای عمومی عالم و آن را به عنوان مجلد دوم نزهت الاخبار قرار داد. او نگارش نزهت الاخبار را در سال ۱۲۹۶ ق/ ۱۸۷۹ م آغاز و دو سال بعد در ۱۲۹۸ ق/ ۱۸۸۱ م به انجام رساند. از آن پس سه سال دیگر در قید حیات

بود اما در این مدت چیزی ننوشت یا اکنون از آنها اثری پیدا نیست. جعفرخان در سالهای آخر عمر در عتبات بود تا اینکه به سال ۱۳۰۱ ق / ۱۸۸۳ م در بغداد به دیار دیگر شتافت. او در وقت مرگ ۷۶ سال داشت و پیکرش ظاهراً در همانجا به خاک سپرده شد. به گزارش مأموران دولت انگلیس در فارس، پسرانش مراسم عزاداری و ختم برایش برپا داشتند.

میرزا جعفرخان از نویسندگان و مورخان حق جوی، فاضل و ساده نویسی دوره ناصری است. او روحی حقیقت یاب داشت و تا حدی از ماجراجویی ابا نداشت. از این رو پیوسته در معرض ایذا و آزار بزرگان و قدرتمندان قرار می گرفت. راست نویسی او در گزارش واقعه قتل امیرکبیر که پیش از او همه مورخان برجسته آن عهد

چون هدایت و سپهر مرگ وی را در اثر هجوم بیماری دانسته بودند خشم خیلی ها را برانگیخت. خودش تبعید و کتابش توقیف شد. اظهارنظرها و گرایش خاص میرزا جعفرخان در تاریخ نگاری را نباید تنها به حساب صراحت لهجه وی گذارد. او را می توان از جمله نخستین مورخان خردگرای ایران در ادوار اخیر به شمار آورد. سنجش وقایع و گاه علت یابی های او از وقایع و پی گیری علل وقوع آنها نتیجه طرز تفکری است که در میان مورخان دیگر آن دوره، نمونه دیگری از آن مشهود نیست.

پی نوشت:

۱. ذریعه، جلد اول، ص ۷ . ۲. ذریعه، ج ۲۶، صص ۱۰-۱۱
۳. آثار جعفری، چاپ سنگی قدیم، ص ۳۸۱ . ۴. فارس نامه، ص ۷۹ و ۱۵۵

مصوبات مکتوب

فهرست حاضر اطلاعات مربوط به آخرین کتابهای مصوب مرکز نشر میراث مکتوب برای تصحیح می باشد.

عنوان	مؤلف	مصحح
سفارت نامه خوارزم	رضاقلی خان هدایت	جمشید کیانفر
مجموعه آثار عبدالله خان قراقرزلو	عبدالله خان قراقرزلو	عنایت الله مجیدی
مرآت واردات	محمد شفیع طهرانی	دکتر منصور صفت گل
بدایع الملح	صدرالافاضل خوارزمی	مصطفی اولیایی
بلوهر و بوذاسف	ناشناخته	دکتر محمد روشن
دیوان شفروه اصفهانی	شفروه اصفهانی	عصمت اسماعیلی
تحفة الملوك	ناشناخته	علی اکبر احمد دارانی
تاریخ جهان نمای	ناشناخته	شادمان واحداف
منتهی المدارك	سعیدالدین فرغانی	دکتر صادق خورشیا
مجل التواریخ و القصص	ناشناخته	دکتر مهدی دشتی
تاریخ جهان آرای عباسی	میرزا محمد طاهر ولید قزوینی	سعید میر محمد صادق
فتوحات فریدونیه	محمدطاهر بسطامی	سعید میر محمدصادقی
ترجمه فرحة الغری	سید بن طاووس و ترجمه علامه مجلسی	جویا جهانبخش
ترجمه تحسین و تقبیح	ابو منصور عبدالملك ثعالبی	عارف ابوخلف
اشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت	سید عمیدالدین اعرجی حلی	علی اکبر ضیایی
سراج السالکین	فیض کاشانی	جویا جهانبخش
تاریخ رشیدی	میرزا حیدر دوغلات	عباسقلی غفاری فرد - شاه نیاز موسایف